

شفاعت - آیه الله شیخ محمدباقر ملکی میانجی، اسماعیل تاج بخش

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال دوازدهم، شماره ۴۶ «ویژه قرآن»، بهار ۱۳۹۴، ص ۸۲ - ۹۱

شفاعت

آیه الله شیخ محمدباقر ملکی میانجی

ترجمه: دکتر اسماعیل تاج بخش *

چکیده: نویسنده ذیل آیه ۴۸ سوره بقره در تفسیر مناہج البیان، معنای لغوی شفاعت و رابطه آن با توحید را بررسی کرده و مطالب تفسیر المنار در این زمینه را نقد می‌کند، پس از بررسی چند گروه آیات در مورد شفاعت نتیجه می‌گیرد که شفاعت نفی شده در قرآن، مربوط به مشرکان است، و معنای صحیح شفاعت در فرهنگ قرآن و حدیث را روشن می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: شفاعت، المنار (کتاب) - نقد و بررسی، توحید، مناہج البیان (کتاب).

*. دانشیار دانشگاه علامه طباطبائی.

درباره آیه الله محمدباقر ملکی میانجی (م ۱۴۱۹ ق.) و تفسیر او (مناهج البیان) در شماره ۱ سفینه سخن گفتیم. آنچه در پی می آید، ترجمه بخشی از این تفسیر (ج ۱، ص ۲۲۵-۲۳۰) است که ذیل آیه ۴۸ سوره بقره درباره شفاعت سخن می گوید.

«وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يَقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ» (بقره: ۴۸)

و از روزی بترسید که کسی به داد کسی نرسد و از کسی شفاعتی پذیرفته نشود. در لسان العرب «تَوْقَى» و «اتَّقَاء» و «تَّقَى» و «تَقَاء» به معنی پرهیز کردن و حذر نمودن^۱ و «شفع» - ضد «وتر» - به معنی زوج (= جفت) است.^۲

در النهایه آمده است: «شفاعت» در احادیث [بیشتر] درباره امور دنیا و آخرت آمده، و آن به معنی «بخشایش گناهان و بزه‌ها» ی آدمیان است. مصدر آن «شَفَاعَة» و صفت‌های آن «شافع» و «شفیع»^۳ و «مُشَفَّع»^۴ و «مُشَفَّع»^۵ است.

گویی شخص شفاعت خواه - به طور طبیعی و تکوینی یا عملی - در برآورده شدن حاجتش به شخص دیگری نیاز شدید دارد؛ [ناچار] با اصرار و پافشاری کسی (= شفیع) را به همراه خویش می برد که به هنگام خواهشگری و التماس به او، پشتوان و یاور و تکیه گاهش باشد؛ و البته چنین کسی [که شفاعت خواه دست به دامن او می شود] باید نزد مُشَفَّع از خود او آبرومندتر و ارجمندتر و در مقام و منزلت به مُشَفَّع نزدیک تر باشد. و این امری است که خردمندان ملّت‌ها آن را در جایی که مورد شفاعت به صورت مطلق ملک مُشَفَّع (پذیرنده شفاعت) باشد و او آن را تملیک کند، پذیرفته اند؛ اما مجریان قوانین شرع چنین [اجازه و] اقتداری ندارند. پر واضح است که اسناد امکان شفاعت به خداوند تعالی هیچ اشکالی [از نظر عقل] ندارد؛ زیرا امر هر دو طرف (= پذیرفتن شفاعت یا رد کردن آن) در اختیار اوست؛ و نیز بخشایش و کفر در ید قدرت او؛ او در حقیقت مالک هر دو است که با فضل خود گناهکار سرکشی را

بخشد، و زمینه سپاس و شکر خویش را فراهم آورد؛ یا با عدل خود او را کیفر دهد، و بستر عظمت و پاکی خویش گسترده؛ زیرا عامل و موجب ترجیح صدور هر یک از آن‌ها (= بخشایش و کیفر) قبل از شفاعت برای او موجود است؛ و شفاعت در موردی خاص عامل انحصاری فضل الاهی [برای شفاعت جوی] نیست؛ بلکه عفو و بخشش پروردگار پیش از شفاعت و به هنگام شفاعت [شامل حال شفاعت خواه است] و مرجحات دیگری از قبیل توبه و ایمان و دعا و صدقات و صلۀ رحم و همسایگان و مؤمنان - که از طرف شفاعت خواه صورت می‌گیرد - رضایت پروردگار و بخشایش مالک [حقیقی] را برای او فراهم می‌آورند. با همه این‌ها مسأله شفاعت [همیشه] در میان دو امر - عدالت و فضل پروردگار - جریان دارد؛ که از روی تفضّل شفاعت شافع را بپذیرد و گناهکار را ببخشد و [نعمتش را بر او] افزون کند؛ یا این که به عدل خویش رفتار کرده، او را که مستحق کیفر است، به خاطر گناهانش کیفر دهد؛ زیرا او کیفر دهنده‌ای توانا و مقتدر است. هر یک از این دو کار - بعد از آن مرجحات - در اختیار اوست. بنابراین، بخشایش گناهکار سرکش - وقتی از او شفاعت می‌شود - در اختیار اوست؛ و رای [و مشیت] او درباره شفاعت با وجود این مرجح است، نه وابسته به آن. و نیز کیفر دادن از روی عدل نیز در اختیار او و با وجود آن (= مرجح) است، نه وابسته به آن. یعنی در حقیقت، هرگز هیچ الزام و ضرورتی در اختیار کردن یکی از دو امر (= بخشایش یا کیفر) بر خدای تعالی نیست. به عبارت دیگر هیچ تردیدی نیست که خدای سبحان مالک [حقیقی] بخشایش یا کیفر است؛ بدون این که بر یکی از آنها مجبور و ملزم باشد. بنابراین هنگامی که شفاعت‌گران به شفاعت گناهکاران برخیزند، شفاعتی که مَرَجّ جانب عفو است مالکیت و اقتدار او را محدود نمی‌کند؛ زیرا خداوند سبحان در مرتبه شفاعت [نیز] مالک بخشایش و کیفر است؛ و اگر شفاعتی نباشد نیز مالک [حقیقی] عفو است؛ و اگر شفاعت مَرَجّ باشد در طول مالکیت اوست نه در

عرض آن؛ بنابراین مالکیت بر شفاعت حاکم است و نه برعکس. و اگر خداوند سبحان با شفاعت [گناهکاری را] ببخشاید، این بخشش از مالکیت و قدرت او سرچشمه می‌گیرد، نه این که معلول شفاعت باشد؛ [بنابراین] صدور [و تحقق] عفو و بخشایش از شفاعت - و به وسیله آن - با فرض مالکیت [پروردگار] - برای عفو و کفر - غیر ممکن است.

بر اندیشمندان روشن است که یگانگی خداوند سبحان در همه شئون الوهیت و ربوبیت حکم (= اقتضا) می‌کند که امر مخلوقات و هر آنچه مربوط به آنهاست - از قبیل امور تکوین و تشریع - همیشه و در دنیا و آخرت، ملک مطلق خداوند - تبارک و تعالی - است؛ و ظهور و بروز این مالکیت در روز قیامت آشکارتر و روشن‌تر [از دنیا] خواهد بود؛ زیرا اختیارات [انسان‌ها در آن روز] باطل می‌شود، و امانت‌ها - اعم از قدرت و ثروت و سلطنت و نعمت - به مالک و بخشنده [حقیقی] آنها - که مالک حیّ قیوم است - برگردانده می‌شود، و چهره‌ها در برابر او به خاک می‌افتد و صداها برایش پایین آید (= مخلوقات در مقابلش متواضع شوند) در حالی که سرهایشان پایین و دیده‌هایشان به زمین دوخته و دل‌هایش تهی (= سخت هراسان) است.

خداوند - تبارک و تعالی - فرماید:

«ولا تحسبن الله غافلاً عما يعمل الظالمون إنما يؤخّره لهم ليومٍ تشخص فيه الأبصار* مهطعين مُقنعي رؤوسهم لا يرتدّ إليهم طرفهم وأفتدّتهم هواء» [ابراهیم: ۴۲-۴۳]:

و خدا را از آنچه ستمگران [مشرک] می‌کنند، غافل مپندار؛ جز این نیست که [حساب] آنان را تا روزی که دیدگان در آن خیره شود، واپس می‌اندازد. [آنان] شتابزده، سرها به بالا گرفته [چشم به زیرانداخته] اند، بی آنکه چشم برهم زنند و دل کنند.* و نیز می‌فرماید:

*. ترجمه آیات از ترجمه قرآن کریم استاد خرمشاهی نقل شده است: تهران، انتشارات نیلوفر و جامی، ۱۳۷۴ ش.

«یوم هم بارزون لا یخفی علی الله منهم شیء؛ لمن الملك الیوم؟ لله الواحد القهار» [مؤمن: ۱۶]: روزی که ایشان [سراپا] آشکار باشند و از آنان چیزی بر خداوند پوشیده نباشد / ندا آید / امروز فرمانروایی از آن کیست؟ / پاسخ آید / از آن خداوند یگانه قهار است. و آنچه گفتیم ضعف [و بی‌پایگی] سخنی را که در تفسیر المنار^۶ درباره شفاعت آمده، روشن می‌کند که می‌گوید: «آیات قرآن به طور کلی شفاعت را نفی می‌کنند؛ مانند این سخن خداوند تعالی در توصیف روز قیامت: لا بیع و لا خُلة و لا شفاعة» [بقره: ۱۵۴]. و آیات دیگری که فایده شفاعت را نفی می‌کنند؛ مانند «و ما تنفعهم شفاعة الشافعين» [۴۸]. و بعضی آیات شفاعت در آنها مقید گردیده است، مانند: «الّا یاذنه» [بقره: ۲۵۵] و «الّا لمن ارتضى» [انبیاء: ۲۸]....

شیخ ما می‌گوید: آنچه در اثبات شفاعت آمده، با وجود این آیات از متشابهاتند و شیوه علمای گذشته^۸ در این موضوع تفویض [امر به خداوند سبحان] و تسلیم [در برابر او] است.

و منظور از «شفاعت» در این عبارات، مزیتی است که خداوند در روز قیامت به هرکس که بخواهد، عطا می‌کند؛ / و این مزیت است که از آن به «شفاعت» تعبیر شده است / و ما از حقیقت آن بی‌خبریم و خدای - تبارک و تعالی - را از معنی معروف «شفاعت» در زبان عارف مردم منزّه می‌دانیم. اما مذهب علمای خلف^۹ [که اصل شفاعت را پذیرفته‌اند و] آن را تأویل کرده‌اند، باید شفاعت را در سخن آنان به دعایی حمل کنیم که خدای تعالی آن را مستجاب می‌کند.

[در نقد این ادعا می‌گوییم:]

حقیقت این است که شفاعت و تصرف در عفو و عقوبت بندگان از روی عدل و فضل حق مطلق خداوند - تبارک و تعالی - است. و آیاتی که این معنی را رسانده و مالکیت مطلقه را [در این مورد] فقط برای خدای تعالی اثبات می‌کنند، از بحث [ما]

بیروند.

خدای تعالی می‌فرماید:

«قُلْ لِلّٰهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعاً لَهُ مَلِكُ السَّمٰوٰتِ وَ الْأَرْضِ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُوْنَ» [زمر: ۴۴]:

بگو شفاعت به تمامی خدای راست؛ فرمانروایی آسمان‌ها و زمین او راست؛ آن‌گاه به سوی او باز گردانده می‌شوید.

و نیز:

«وَمَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ اِلَّا بِاِذْنِهٖ» [بقره: ۲۵۵]:

کیست که در نزد او، جز به اذن او، به شفاعت برخیزد؟

و نیز:

«وَتَرْكَبْتُمْ مَا خَوْلَاكُمْ وَّرَاءَ ظَهْرِكُمْ وَ مَا نَرٰی مَعَكُمْ شَفْعَاءَ كُمُ الَّذِیْنَ زَعَمْتُمْ اَنَّهُمْ فِیكُمْ شُرَكَاءُ؛ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَیْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ» [انعام: ۹۴]:

و آنچه از ناز و نعمت که به شما بخشیده بودیم در پس پشت خود رها کرده‌اید و شفیعانتان را که گمان می‌کردید با [خدا در عبادت] شما شریک هستند، همراه شما نمی‌بینم؛ پیوند بین شما گسسته شد و آنچه [شریک و شفیع] می‌انگاشتید، بر باد رفت. و نیز:

«فَهَلْ لَنَا مِنْ شَفْعَاءَ فِیْشَفَعُوْا لَنَا» [اعراف: ۵۳]:

آیا شفیعانی داریم که برای ما شفاعت کنند؟

سیاق همه این آیات بیان یگانگی و بی‌مانندی خداوند - تعالی - در مالکیت است؛ و البته این غیر از آن است، که خداوند بزرگ [امری را] به بندگان مقربش تملیک کند و [امتیاز] «شفاعت» را به آنان عطا فرماید.

بعضی از این آیات در ردّ [اندیشه و اعتقاد] کسانی است که خودسرانه و از هوس‌های نفسانی و خرافاتشان شریکی جز خدا در مالکیت او گرفته‌اند؛ و نمی‌دانند که

مملوک خداوند تعالی - که حقیقتاً مملوک اوست - چگونه می تواند - بدون [اجازه] او - در مالکیت شریک او و شفیع عاصیان شود؟! آیا این سخن، سخنی [یاوه و] محال و بیهوده نیست؟! خداوند تعالی می فرماید:

«لیس لهم من دونه ولي ولا شفیع لهم یتقون» [انعام: ۵۱]:

در برابر او [خداوند] یاور و شفیی ندارند، باشد که پروا پیشه کنند. و «و یعبدون من دون الله مالا یضرهم ولا ینفعهم و یقولون هؤلاء شفعاونا عند الله؛ قل أتنبئون الله بما لا یعلم فی السموات ولا فی الأرض؛ سبحانه و تعالی عما یشرکون» [یونس: ۱۸]: و به جای خداوند چیزی را می پرستند که نه زبانی به آنان می رساند و نه سودی؛ و می گویند اینان شفیعان ما در نزد خداوند هستند؛ بگو آیا خداوند را به چیزی که در آسمان ها و زمین به آن علم ندارد؛ آگاهی می دهید؟ او پاک و منزّه است از آنچه شریک او قرار می دهند.

و «الله الذی خلق السموات و الأرض و ما بینهما فی سته آیام، ثم استوی علی العرش، ما لکم من دونه من ولیّ شفیع، أفلا تتذکرون؟!» [سجده: ۴]:

خداوند کسی است که آسمان و زمین و ما بین آنها را در شش روز آفرید، سپس بر عرش استیلا یافت، شما را جز او سرور و شفیی نیست، آیا پند نمی گیرید؟! تکیه گاه عمده [ما] در این باره^{۱۱} روی آوردن به آیات شریفه ای است که شفاعت در آنها مجال ظهور یافته است:

«و قالوا اتّخذ الرحمن ولداً، سبحانه، بل عباد مکرمون* لا یسبقونه بالقول و هم بأمره یعملون* یعلم ما بین أیدیهم و ما خلفهم و لا یشفعون إلاّ لمن ارتضى و هم من خشیته مشفقون» [انبیاء: ۲۶-۲۸]:

و گفتند که خداوند رحمان فرزندی برگزیده است؛ منزّه است او، بلکه آنان [فرشتگان] بندگانی گرامی اند. در سخن بر او پیش دستی نکنند و به فرمان او کار کنند.

او پیش روی آنان و پشت سرشان را می‌داند؛ و [فرشتگان] شفاعت نمی‌کنند مگر برای کسی که [خداوند] از او خشنود باشد، و ایشان از خوف و خشیت او بیمناکند.

آیه شریفه تصریح دارد که آنان به تملیک خداوند - تعالی - مأذون و مالک شفاعتند، و فقط درباره کسانی شفاعت توانند کرد که خداوند از آنان راضی است؛ یعنی مشفوع له باید کسی باشد که مورد رضایت او باشد و [منظور از] این رضایت، خرسندی خداوند از اعمال و عقاید - و خلاصه دین - آنان است.

«يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا» [طه: ۱۰۹]:

در آن روز شفاعت سودی ندارد مگر برای کسی که خداوند رحمان به او اجازه دهد و از سخن او خشنود باشد.

و از آن جا که سودمندی شفاعت از لحاظ رتبه و درجه بعد از اذن و اجازه خداوند - تعالی - است، مفاد آیه بیانگر این است که شفاعتگری کسی درباره دیگری جز به اذن و اجازه خداوند - که برای شفیعان در مورد شفاعت شدگان عطا فرموده است -، سودمند نیست:

«وَنَسُوقُ الْمَجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَرِثًا * لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا» [مریم: ۸۶-۸۷]:

گناهکاران را به هیأت [رّمه‌ای] پیاده و تشنه به سوی جهنم برانیم؛ از شفاعت برخوردار نیستند، مگر کسی که [با ایمان و توحید] از رحمان پیمانی گرفته باشد.

اگر ضمیر فاعلی در آیه «لایملکون» - همان گونه که از ظاهر آیه بر می‌آید - به شفاعت شدگان برگردد، نتیجه می‌گیریم که قطعاً میان آنان و خداوند تعالی در گذشته عهد و پیمانی رفته است^{۱۱}؛ و آنان به همین دلیل مالک شفاعت و از شفاعت شفیعان بهره‌مند می‌شوند؛ در این صورت قطعاً باید آنان دارای اعمال صالحه باشند. و اگر ضمیر به شفاعت کنندگان برگردد به استدلال [ما] خدشه‌ای وارد نمی‌شود. در هر دو

صورت هیچ تردیدی نیست که آیه [شریفه] به ضرورت اذن الهی برای شفاعت تصریح دارد.

«وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئاً إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذِنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَرْضَى» [نجم: ۲۶]:

و چه بسا فرشته در آسمانهاست که شفاعت آنان سودی ندارد، مگر پس از آنکه خداوند برای کسی که بخواهد و بپسندد، اجازه دهد.

مفاد آیه کریمه این است که فرشتگان به کسی که مورد عنایت و رضایت خداوند سبحان بوده و پروردگار از دین او راضی است، شفاعت خواهند کرد؛ و روشن است که آنچه مورد رضایت خداوند سبحان است، ایمان و اعمال صالحه است نه کفر ورزی و گناهان.

«و لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ حَتَّىٰ إِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ وَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ» [سبا: ۲۳]:

شفاعت نزد او سودی ندهد، مگر درباره کسی که برای او اجازه دهد، تا چون هراس از دل‌های ایشان برطرف شود، گویند پروردگارتان چه گفت؟ گویند: حق؛ و او بلند مرتبه بزرگ است.

استدلال در این آیه به این صورت است که «مَشْفُوعُونَ» کسانی هستند که شفاعت کنندگان از طرف خدای تعالی مأذونند که درباره آنان شفاعت کنند.

«و لَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ» [زخرف: ۸۶]:
و کسانی که [کافران] به جای او [خداوند] به پرستش می‌خوانند، دارای شفاعت نیستند، مگر [برای] آن کسی که شاهد و ناظر حق باشد و ایشان می‌دانند.

استثناء [در این آیه] منقطع است؛ زیرا هیچ اشتراک و سنخیتی میان بت‌ها و خدایان دروغین - که [کفار] جز خدا [می‌پرستند] - و شهیدان راه حق و قائمان قسط و عدل، و

خداپرستان حقیقی اَمّت‌ها و ملّت‌ها وجود ندارد. آیه [شریفه] بیانگر این نکته است که گروه دوم [از طرف خدا] مأذون و مُجاز در شفاعت و - به تملیک خداوند تعالی - مالک آن‌اند.

این گزیده سخن [ما] در [موضوع] شفاعت در قرآن کریم بود؛ طالبان تفصیل به کتاب [دیگر] ما - بدائع الکلام / ۱۷۵-۲۱۲- رجوع کنند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. و قد تَوَقَّيْتُ وَأَتَّقَيْتُ الشَّيْءَ وَ تَقِيَّتَهُ أَتَّقِيهِ تُقَى وَ تَقِيَّةٌ وَ تَقَاءٌ: حذرته. (لسان العرب: ۴۰۲/۱۵)
۲. الشفع خلاف الوتر و هو الزَّوج. (همان)
۳. شفاعتگر.
۴. پذیرنده شفاعت.
۵. مشفوع له؛ کسی است که در حق او شفاعت می‌شود و «مشفَع» کسی است که شفاعتش درباره دیگری پذیرفته می‌شود.
۶. ج ۱ ص ۳۰۷.
۷. منظور شیخ محمد عبده است که رشید رضا صاحب تفسیر المنار شاگرد اوست.
۸. منظور اصحاب ظواهر (= علمای سلفی اهل سنت) است که شفاعت را نفی کرده‌اند.
۹. منظور علمایی از اهل سنت است که اصل شفاعت را پذیرفته‌اند.
۱۰. یعنی در باب شفاعت.
۱۱. یعنی خداوند قبلاً با آنان پیمانی بسته که شما خود را به این جا (= جایگاه شفاعت شدگان) برسانید تا شفاعت یابید.